

Мовлення. Текст. Дискурс

УДК 811.161.2'233:398(477)

Д. С. Жук (Лаврик)

Сумський державний університет

Особливості мовленнєвого етикету української лінгвокультури

Жук Д. С. (Лаврик) Особливості мовленнєвого етикету української лінгвокультури. У статті розглядаються особливості мовленнєвого етикету української лінгвокультури, визначається поняття «мовленнєвий етикет», різні підходи науковців щодо класифікації етикетних одиниць. Розкрито їх взаємозв'язок із менталітетом народу та лінгвокультурним материнським кодом, який для української нації є доміантним. На прикладах поетичних дитячих творів було визначено найпоширеніші етикетні формули, що функціонують у мовленні українців. Здійснено аналіз мовних засобів, які сприяють максимальному розкриттю специфіки лінгвокультурного материнського коду нації.

Ключові слова: етикет, мовленнєвий етикет, мовна картина світу, лінгвокультура, лінгвокультурний материнський код.

Жук Д. С. (Лаврик) Особенности речевого этикета украинской лингвокультуры. В статье рассмотрены особенности речевого этикета украинской лингвокультуры, понятие «речевой этикет» и различные подходы ученых относительно классификации этикетных формул. Обозначена взаимосвязь единиц речевого этикета с менталитетом народа, лингвокультурным материнским кодом, который является доминантным для украинской нации. На примерах поэтических произведений для детей были выявлены самые распространенные этикетные формулы, применяемые в речи украинцев. Проанализированы языковые средства, максимально раскрывающие специфику лингвокультурного материнского кода.

Ключевые слова: этикет, речевой этикет, языковая картина мира, лингвокультура, лингвокультурный материнский код.

Zhuk D. (Lavryk) The main features of Ukrainian speech etiquette. This article discovers peculiarities of Ukrainian speech etiquette, deals with the term «speech etiquette» and different ways of its nomination by scientists. The existence of interdependence between the speech etiquette units with mentality of Ukrainian people was uncovered. This paper focuses on lingual cultural maternal code as a dominant thing for Ukrainian nation. Using poetic works for children the author singled out the most widespread etiquette units in speech of Ukrainians. There was analyzed the language means, maximally describing the notion «lingual cultural maternal code».

Key words: the etiquette, the speech etiquette, language picture of the world, lingual culture, lingual cultural maternal code.

Постановка проблеми. Мова є основним виявом національної ідентичності. У ній відтворюється досвід народу у вигляді етнотипів, символів, зворотів, лінгвокультурних концептів, етикетних формул, які розкривають специфіку мовної картини світу й визначають комунікативну поведінку українців. Правила мовленнєвої поведінки прищеплюються дитині з раннього віку й засвоюються в процесі виховання. Декодуючи зафіксовані в лінгвокультурі мовленнєві формули, носій мови пізнає особливий світ національних традицій, звичаїв рідного народу й усвідомлює себе його невід'ємною частиною.

Дослідженням поняття «мовленнєвий етикет» займалися: М. Білоус («Мовленнєвий етикет українського народу», 1989), М. Стельмахович («Український мовленнєвий етикет», 1998), Н. Плющ («Формули ввічливості в системі українського мовного етикету», 1991), О. Мельничук («Український мовленнєвий етикет: синтаксично-стилістичний аспект», 2005), Л. Мацько («Культура української фахової мови», 2007).

Проте лінгвокультурний материнський код, зафіксований в етикетних формулах українського народу, залишається малодослідженим із мовознавчої точки зору, що й зумовило актуальність теми нашого дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей мовленнєвого етикету української лінгвокультури, а також взаємозв'язку формул ввічливості з лінгвокультурним материнським кодом та менталітетом українського народу.

Завданням нашого дослідження є визначення найпоширеніших етикетних формул, їх смислового навантаження в структурі художнього тексту та опис наявних у ньому лінгвокультурних кодів.

Виклад основного матеріалу. Український народ має особливий тип мислення та притаманні лише йому специфічні риси характеру, які закодовані в мовних знаках художніх творів. У процесі спілкування особливі ментальні та поведінкові моделі передаються через формули комунікативного етикету.

Термін «етикет» вживається в різних лінгвокультурах, проте в українській – має свої відповідники: чемність, гречність, що розкриває унікальність норм і правил поведінки саме українського народу.

Сталі формули мовленнєвого етикету порізного кваліфікуються науковцями: «символічні лінгвокультурами соціально-національної поведінки» (Л. Мацько), «етикетні висловлення» (Н. Гуйванюк), «формули мовного етикету» (О. Миронюк, Н. Плющ), «етикетні формули» (С. Богдан).

Мовленнєвий етикет презентує як окрему людину, так і націю в цілому. Від вдалого застосування формул ввічливості залежить взаєморозуміння між співрозмовниками. Це справжній акт творчості, під час якого відбувається творення «живих» образів, обмін культурними кодами, тому виникає потреба в детальному вивченні змістового наповнення поняття «мовленнєвий етикет».

За словами О. Мельничук, «український мовленнєвий етикет – це система спеціально призначених формул ввічливості, яка склалася у процесі історичного розвитку народу, відображає особливості мовної свідомості, основні риси ментальності, зокрема такі, як доброзичливість, толерантність, щирість, прихильність, люб'язність» [3:15].

Етикетні формули не лише розкривають закодовані в лінгвокультурі усталені морально-духовні цінності, а й сприяють глибшому проникненню в культурний код української нації, її образ мислення та мовні знаки, за допомогою яких носій мови виражає своє світосприйняття. Український мовленнєвий етикет нерозривно пов'язаний із ментальністю народу, про що свідчать дослідження багатьох науковців.

Г. Татаревич у статті «Етикет і ментальність» зазначає: «Український мовленнєвий етноетикет пов'язаний із вдачею українця, його етнопсихологічними рисами. І хоча етикетне

поводження не є прямим свідченням моральності, однак він тісно пов'язаний із українською ментальністю» [4:18].

Мовленнєвий етикет є ознакою розвитку народу, основним виявом національної ідентичності, а також свідченням високого рівня мовної культури комунікантів. Українці, привчаючи дитину ще змалку до вживання у своєму мовленні найпростіших етикетних формул, виховують шанобливе ставлення до старших, створюють сприятливі умови для активізації й розкриття культурних кодів рідного народу.

Розглянемо на прикладах поетичних творів процес засвоєння дитиною лінгвокультурного материнського коду, зафіксованого у формулах мовленнєвого етикету.

Особливого звучання набувають етикетні формули в тканині художніх текстів грузинсько-українського поета Рауля Чілачави, у яких органічно переплітаються два типи лінгвокультур – український та грузинський, що надає специфічного колориту поетичним творам автора, а також сприяє ознайомленню з різними картинами світу.

Для порівняння ми обрали два поетичні твори «*Вірш про корову*» та «*Отарове стадо*», у яких поет використовує як українські етикетні слова-формули, так і лексеми, що характеризують грузинську лінгвокультуру.

Обидва твори об'єднані однією темою: збереження материнського начала, закодованого в образі корови (матері-годувальниці), яка символізує жіночий принцип світотворення й має асоціативний зв'язок з іменником *молоко*. Сам автор спонукає реципієнта до глибинного аналізу й розкриття підтекстової семантики цієї лексеми: символ *молоко* – це не просто їжа для новонародженого, а енергія життя, яка підтримує світопорядок і гармонію у світі. Отже, з молоком матері та звуками колицкової пісні в дитині розкриваються, активізуються, закладені ще на генетичному рівні коди-програми, зафіксовані в одиницях мови, зокрема етикетних формулах, які ми розглядаємо на прикладах текстів дитячої літератури.

У поетичному творі «*Вірш про корову*» знаходимо суто українську форму звертання в кличному відмінку *корово*, етикетну формулу прощання *будь здорова* з коренем *здоров-* й дієслово на позначення поведінки ввічливої особи *прощалось*: «А потім сумовито // Прощалось з нами літо. // Казав я: «*Будь здорова*», // *Бабусина корова*» [5:9].

У вірші ж «*Отарове стадо*» автор вживає грузинський повторюваний вигук *ара*, який виступає еквівалентом окличного речення й на фонетичному рівні римується з українським іменником *отара*. Для кращого ж розуміння

мовного матеріалу представниками інших культур, а також для збереження цілісності кодів у художньому тексті, поет надає переклад лексеми *ара* українською мовою (ні): «А Отар – маленький соня, // Зводять очі, наче сонях, // І перечить: «Ара, ара! // В мене стадо, не отара» [5:8].

У поетичному творі «Доброго ранку!» поет в образі бабусі (Старша Мати) зображує жінку, яка тонко відчуває багатство світу природи й спілкується з нею. Акцентуючи на цьому увагу, автор використовує дієслово на позначення поведінки ввічливої особи *зустрічає* й порівняння *наче бусол* під час опису зовнішності старенької, де компонент *бусол* є символом родини, тому й не дивно, що саме він приносить немовлят до української хати. У цьому контексті бабуся є Праматір'ю людського роду та носієм лінгвокультурного материнського коду, дешифрування якого відбувається в процесі комунікації через мовні одиниці.

Навіть домашні птахи в її оточенні вітаються, що підтверджує здогад про першорядність жіночого виховання й домінування материнського принципу в українській лінгвокультурі: «А бабуся, а бабуся, // В білій хустці, наче бусол, // Зустрічає нас на ганку. // – Доброго, бабуся, ранку!» [5:7].

Лінгвокультурний материнський код у цьому контексті реалізується в етикетній формулі привітання *доброго ранку*, семантичним центром якої є морфема *добр* -, а також кличній формі звертання *бабусю*. Синтаксема *в білій хустці* наповнює жіночий, материнський образ, створений автором, особливою чистотою, адже епітет *білий* (архетипний колір) у свідомості українців асоціюється зі святістю, омофором Богоматері, що свідчить про матриархатну основу світотворчої моделі українського народу. Цей факт доводить цінність лінгвокультурного материнського коду, закладеного в мовних знаках, які складають основу мовної картини світу особистості.

Для прикладу запропонуємо власний поетичний твір «*Їжачок*», який був апробований у роботі з дітьми й засвідчив на практиці ефективність засвоєння хлопчиками та дівчатками одиниць мовленнєвого етикету українського народу:

«Йшов по лісу *їжачок*, // Ніс з собою *рюкзачок*,
// Десь узявся сильний вітер, // І сліди його всі вітер.
// Заблукав наш *малючок*, // А до нього стриб *жучок*:
// – Ти не плач, *колючий друже*, // Я люблю *звіряток* дуже [2:165].

У художньо змодельованій ситуації діалогу жучка з їжачком вживаємо національний кличний відмінок *колючий друже*, а також дієслова на позначення поведінки ввічливої особи *зберемо* (*гостинці*), *пригощу* (*чаєм*), що є яскравим свідченням доброзичливості та гостинності українського народу.

Особливого відтінку материнської теплоти та ласкавості надає іменникам суфікс *-ок-* із демінутивним значенням: *їжачок*, *рюкзачок*, *жучок*, *малючок*, *звіряток*, що ілюструє емоційність українців.

Також звернемо увагу на поетичний твір Г. Коршунової «*Рись*», у якому письменниця використовує національний кличний відмінок під час звертання до тварини: «*Сумно* риси жити в лісі. // Хто б хоч слово мовив риси, // Хто б сказав: «*Пухнаста кицю*, // Як тобі у лісі спиться?» // Хто б погладив по голівці, // *Постелив би* на долівці. // *Рись би вчилась* муркотіти... // Як її нам приручити?» [1:164].

Письменниця передає лінгвокультурний материнський код, використовуючи пестливу форму іменника: *по голівці*, дієслова умовного способу, що підкреслюють процес виховання й опіки: *[хто] б погладив*, *[хто] б постелив*, *[хто] б сказав*, *[хто] б мовив*. Авторка одночасно декодує прихований асоціативний зв'язок іменника *ліс*, який в контексті набуває символічного значення (рідний дім), що є специфічним для української етнокультури.

Тваринний світ поетичного твору наповнюється материнською любов'ю, ніжністю, турботою. Навіть поширена форма звертання *пухнаста кицю* стає, смисловим, емоційним центром у декодуванні жіночого начала. На асоціативному рівні вибудовується образ доброї, лагідної тварини, яка викликає емпатію в маленького читача. Денотативне значення іменника *риць* (позначати хижака) втрачається, лексема набуває позитивної конотації. Письменниця, порівнюючи *риць* із лагідною кицею, наділяє хижаків рисами домашніх улюбленців.

Порівнюючи метафоричний казковий світ техніки поезії Рауля Чілачави «*Лісовий трамвай*» із власним твором «*Потяг*», знаходимо етикетні формули, які сприяють ефективному засвоєнню українського мовленнєвого етикету як хлопчиками, так і дівчатками.

Найулюбленіші дитячі герої поезії «*Потяг*» (*зайченята*, *жучки*, *павучки*, *черв'ячки*, *ворони* та *жираф*) уживають у своєму мовленні найпоширеніші стилістично нейтральні етикетні форми привітання, прощання: *добрий день*, *привіт*, *до побачення*, які набувають особливого значення в тканині художнього твору й за рахунок образної уяви стають зрозумілішими дітям: «*Добрий день*» кричить усім, // Коли рідний бачить дім. // «*До побачення*» слова – // На прощання Вам співа. //... З пасажирами слова // Ми повторим на «ура», // «*До побачення*» своє, // І «*привіт*» жирафу є» [2:166].

Разом із казковими героями малята залучаються до співтворення образу веселого потяга, який співає й розмовляє. Завдяки використанню звуконаслідувальних слів *ту-ту-ту*,

дзень-дзень діти вчаться відтворювати звуки потяга й імітують його переміщення. У такий спосіб реалізується найважливіше завдання жінки – навчати дитину рідній мові, адже саме жінка є і залишається носієм культурного коду нації, який отримує своє вираження в певній формі, у нашому випадку – вербальній.

Отже, засобами художньої мови відбувається передача лінгвокультурного материнського коду, який найперше дитина починає засвоювати з вуст матері.

У поетичному творі Рауля Чілачава «Лісовий трамвай» тварини також діють як люди, проявляючи позитивні й негативні етнонаціональні риси характеру, й використовують у своєму мовленні притаманні для українців етикетні формули прохання *обережно, стій*, демонструючи моделі комунікативної поведінки в громадському транспорті: «Білка мовить: // – *Обережно!* // Хто там збоку тисне, *стій!* // Лис нахабно в двері лізе: – Пропустіть мене мерщій!» [5:11].

У такий спосіб відбувається розгортання лінгвокультурного коду українців, а формули ввічливості стають маркерами, які повною мірою розкривають особливості мислення та національного характеру рідного народу.

Г. Коршунова у вірші «Диво-склад» ілюструє особливості світу техніки, але перевагу надає дідусевому вихованню онука, через мовлення якого відбувається засвоєння лінгвокультурного материнського коду й етикетних форм звертань: «Ех, – сказав дідусь онуку, – // Розібрати – не наука. // Як було, вже не складеш, // І нової не утнеш. // Довго хлопець мудрував, // І, нарешті, змайстрував. // Не второпати ніяк: // *Чи то трактор, чи літак?* // Діду, подивись хутчіш! // Ох і машинерія! // Гарний інженер я» [1:164].

Дідусь, ознайомлюючи малого з назвами транспорту: *трактор, літак* (іменниками маскуліної сфери), демонструє наявність лінгвокультурного батьківського коду, що в контексті отримує максимальне вираження завдяки використанню алітерації приголосного [р], який сприяє відтворенню гулу техніки, проте вживання

національного кличного відмінка *діду* свідчить про реалізацію лінгвокультурного материнського коду в тканині художнього твору.

Таким чином, у невеличких за розміром віршових творах об'єднаних темою – техніка, простежується одночасне поєднання як лінгвокультурного батьківського, так і материнського кодів, а також декількох видів мовленнєвих етикетних одиниць, притаманних мовній особистості українця.

Аналізуючи поетичні тексти дитячої літератури та мовні ситуації, можемо виділити найосновніші етикетні формули за допомогою яких відбувається засвоєння лінгвокультурного материнського коду: формули привітання (*Доброго ранку! Добрий день! Привіт!*), прощання (*До побачення! Будь здорова!*), етикетні формули прохання (*обережно, стій*), дієслова на позначення поведінки ввічливої особи (*процалось (літо), зберемо (гостинці), пригощуй (чаєм)*), дієслова умовного способу (*[хто] б погладив, [хто] б постелив, [хто] б сказав, [хто] б мовив*), які підкреслюють процес виховання й потребу в дбайливій турботі, національні формули звертань у кличному відмінку (*бабусю, діду, пухнаста кицю, колючий друже, бабусина корово*).

Висновки. Отже, на прикладах дитячих поетичних творів ми з'ясували, що процес формування мовної особистості, картини світу маленького українця, засвоєння лінгвокультурних кодів (материнського, батьківського) починається з перших етикетних формул та звертань, почутих донею чи синочком. Ми дійшли висновку, що лінгвокультурний материнський код активізується і через мовлення матері, і через мовлення бабусі, дідуса, які теж долучаються до виховання дитини.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в подальшому виявленні особливостей реалізації лінгвокультурного материнського коду на різних мовних рівнях не лише в поетичних, а й прозових текстах для дітей. Це сприятиме глибшому розумінню внутрішньої суті поняття «лінгвокультурний код».

Література

1. Коршунова А. Диво-склад. Рись / А. Коршунова // Слобожанщина. Альманах літераторів Сумщини. Випуск шістнадцятий. — Суми : «Мрія-1», 2011. — С. 164.
2. Лаврик Д. С. Їжачок. Потяг / Д. С. Лаврик // Слобожанщина. Альманах літераторів Сумщини. Випуск шістнадцятий. — Суми : «Мрія-1», 2011. — С. 165—166.
3. Мельничук О. М. Український мовленнєвий етикет : синтаксично-стилістичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. М. Мельничук. — Чернівці, 2005. — 22 с.
4. Татаревич Г. Етикет і ментальність / Г. Татаревич // Дивослово. — 1998. — № 3. — С. 18—20.
5. Чілачава Рауль Сонце в гроні винограду / Рауль Чілачава. — Київ : «Веселка», 1991. — 20 с.